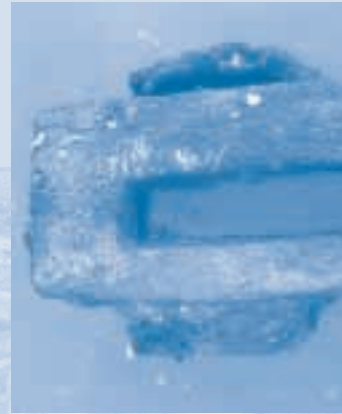

“Sconenbroke” archeologisch onderzoek

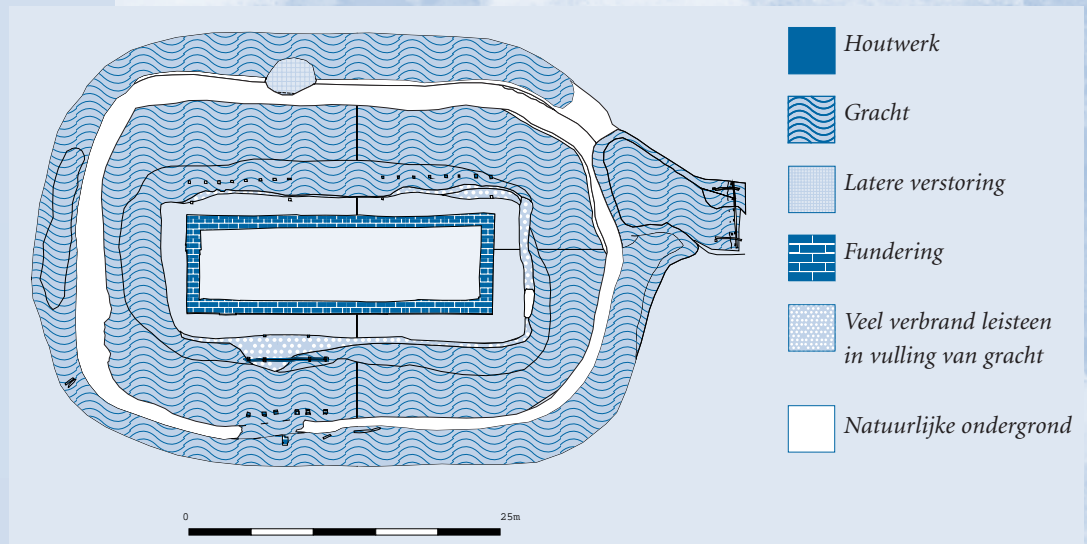

In de periode 1992 – 1993 zijn de resten opgegraven van wat eens “Sconenbroke” moet zijn geweest, een omgracht bouwwerk uit de 14de eeuw, gelegen aan de noordzijde van Apeldoorn. Al langer was bekend dat zich onder een akker ten zuiden van de S11 de resten van een middeleeuws bakstenen gebouw moesten bevinden, omdat met het ploegen puin en baksteen naar boven was gekomen. De aanleiding voor de opgravingen vormden de plannen van de gemeente Apeldoorn om ter hoogte van de vindplaats een bedrijvenpark te ontwikkelen, waardoor de archeologische resten voor altijd zouden verdwijnen. Door het uitvoeren van een noodopgraving zijn de archeologische sporen en vondsten echter op papier en in het magazijn bewaard gebleven. Omdat op dit moment druk gebouwd wordt op de locatie van de opgraving, is het goed om even stil te staan bij hetgeen zich in het verleden op het terrein heeft afgespeeld.

In eerste instantie werd proefonderzoek verricht. De resultaten van dit onderzoek waren zo verras-

send en bijzonder dat het noodzakelijk werd geacht een vervolgonderzoek, een definitieve opgraving, te verrichten. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Archeologisch Werkgroep Apeldoorn, RAAP Archeologisch Adviesbureau en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), en gefinancierd door de gemeente Apeldoorn, de provincie Gelderland en de ROB.

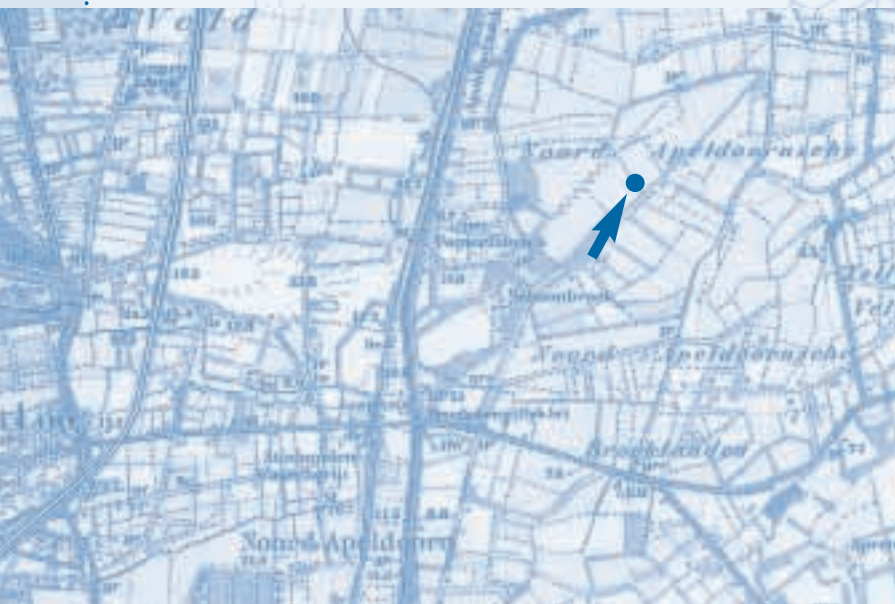

Wat ging vooraf aan de definitieve opgraving?

Naar aanleiding van meldingen van de aanwezigheid van puinresten en baksteen op een akker ten zuiden van de S11 in Apeldoorn-Noord, was al in 1980 een klein proefputje gegraven door amateur-archeologen. Bij dit onderzoek werden muurwerk van enkele lagen dik en fragmenten van een steengoed kan gevonden. Omdat in 1991 duidelijk werd dat de gemeente Apeldoorn plannen had om het gebied ten zuiden van de S11 te ontwikkelen, besloot de Archeologische Werkgroep van Apeldoorn een uitgebreider proefonderzoek te verrichten om meer inzicht te verkrijgen in de aard, omvang en conserveringstoestand van de muurresten. Hierbij werd met een prikstok naar muurresten gezocht, tevens werden er enkele proefsleuven gegraven. Dit onderzoek bleek echter niet voldoende om meer te kunnen zeggen over eventueel aanwezige resten van een gebouw dan al bekend was.

Een methode om ondergronds muurwerk te onderzoeken zonder dat de bodem wordt verstoord is bodemradaronderzoek, waarbij gebruik wordt gemaakt van het reflecterend vermogen van voorwerpen die zich in de bodem bevinden. De verschil-

len in reflectie worden daarbij geregistreerd en geprint. Als resultaat wordt een kaart verkregen met daarop weergegeven de verschillende reflecties in verschillende kleuren of grijswaarden. Bepaalde patronen kunnen structuren, bijvoorbeeld gebouwen, voorstellen. Een dergelijk onderzoek is uitgevoerd door RAAP Archeologisch Adviesbureau in opdracht van de gemeente Apeldoorn. Het resultaat was verrassend: op de grijswaarden kaart waren niet alleen de vage contouren van een rechthoekig gebouw te zien, maar ook een structuur daaromheen die zeer waarschijnlijk een gracht voorstelde. Dit resultaat heeft aanleiding gegeven tot het uitvoeren van een proefonderzoek door middel van sleuven en daarop volgend een definitieve opgraving, waarbij zowel het gebouw als de gracht geheel zijn blootgelegd. Beide onderzoeken werden uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Uitsnede uit de topografische kaart van 1913 met de locatie van de opgraving en het van oorsprong 16e-eeuwse Schoonbroek.

De resultaten van het archeologisch onderzoek: de grondsporen

Tijdens het onderzoek zijn de verschillende elementen waaruit het omgrachte complex bestond opgegraven en gedocumenteerd. Het gebouw heeft een rechthoekige vorm en is buitenwerks gemeten 24,60 x 8 meter groot. De buitenmuren bleken tot op de bodem van de fundering te zijn uitgebroken, dit is tot 1,10 meter onder het huidige maaiveld. Slechts plaatselijk resteerden nog één tot drie lagen baksteen. De breedte van de onderzijde van de vaste fundering bedraagt 0,95 tot 1,00 meter met hier en daar een iets bredere onderste laag van 1,15 meter. Er waren bakstenen van verschillend formaat in het muurwerk verwerkt: 28/27 x 14/13,5

De funderingen van Schoonbroek

x 7/6,5 centimeter. Enkele buiten de vaste fundering aangetroffen bakstenen waren verbrand en hadden een gesinterd uiterlijk. Sporen van binnenmuren ontbraken, evenals sporen van een onderkeldering. Binnenmuren zullen zeker op een hoger niveau aanwezig zijn geweest.

Aan de westzijde van het gebouw bevonden zich vanaf de hoeken twee rijen eikenhouten palen, die in het binnenste deel van de gracht waren geplaatst. Met in totaal nog vier palen die zich dicht bij het muurwerk bevonden, lijkt het een aanbouw van het bakstenen gebouw te zijn geweest van 3 meter diep. Het is moeilijk te zeggen wat voor soort uitbouw het is geweest; het kunnen plankieren zijn geweest, met of zonder hekwerk, maar ook bijvoorbeeld houten zijvertrekken.

Het gebouw was omgeven door een gracht met een breedte van 10 tot 11 meter. Op de overzichtstekening lijkt het een dubbele gracht te zijn, uit de profielen blijkt het echter om één gracht te gaan. Het

is opvallend dat het buitenste gedeelte van de gracht over het algemeen iets dieper is. Mogelijk betekent dit dat het buitenste deel in een later stadium is uitgegraven. Op een aantal plaatsen wijkt de vulling van het binnenste deel van de gracht af van die van het buitenste deel. Waarschijnlijk is de gracht dichtgegooid met grond, afkomstig van verschillende locaties.

Om de gracht regelmatig van vers water te kunnen voorzien, was deze aan de noordzijde verbonden met een andere waterloop, een sloot of mogelijk een beek. Op de grens van de gracht en de waterloop, die pal naast en evenwijdig aan een hedendaagse sloot liep, is een constructie van ingeslagen palen en liggende balken teruggevonden. Om de watertoevoer te regelen tussen de gracht en de waterloop, bevond zich waarschijnlijk een instelbare klep aan deze constructie.

Aan de oostzijde bevond zich in de gracht houtwerk dat beschouwd mag worden als het restant van een brug. Mogelijk hoorde de bakstenen pijler die in het buitenste deel van de gracht is teruggevonden ook bij de brugconstructie. De constructie blijkt bijzonder te zijn. Deze is tot nu toe op slechts twee plaatsen in Nederland aangetroffen, namelijk bij de kastelen die zijn opgegraven in Rhooen en Schipluiden. Behalve aan de zuidzijde is aan de binnenzijde van de gracht rondom het gebouw een grote hoeveelheid daklei gevonden. Hiertussen lagen vele strips van lood, maar ook druppels afkomstig van gesmolten lood van een dikte van 2 à 3 centimeter.

Complete loodstrips lijken niet aanwezig te zijn. De grootste stukken hadden een grootte van ongeveer 1 meter en een breedte van 10 tot 12 centimeter. Een aantal fragmenten vertoonde brandsporen. De loodstrips worden gezien als daklood.

De verspreiding van het daklei zegt mogelijk iets over de vorm van het dak, dat vermoedelijk een zadeldak was. Het ontbreken van daklei aan de smalle zuidzijde zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een top- of puntgevel aan deze zijde. Aan de noordzijde, waar wel daklei in grote hoeveelheden is aangetroffen, had het gebouw vermoedelijk een wolfseind, een halfronnd schuin dak. Door de schuine helling moeten de leien van het dak tijdens de brand in de gracht zijn gegleden.

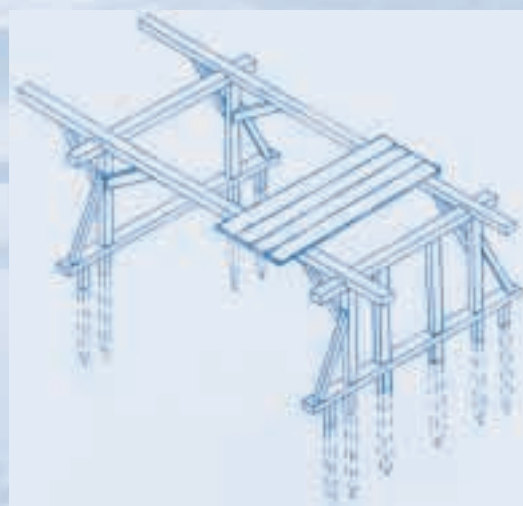
De resten van de houten brug

Een bijzondere brugconstructie

In de gracht stonden twee rijen eikenhouten palen op een afstand van ongeveer 4,30 meter van elkaar. De westelijke rij bestond uit vier palen en de oostelijke rij uit zes palen. De palen met een lengte van gemiddeld 1,95 meter waren aan de onderkant aan vier zijden schuin gezaagd, zodat de zo ontstane puntige onderkant makkelijk de grond ingeslagen kon worden. De bovenkant van deze palen had een brede uitsparing die net boven de grachtbodem moet hebben uitgestoken. In de uitsparingen heeft een balk gelegen die alleen bij de westelijke palenrij nog aanwezig was. In deze liggende balk (de slof) waren precies boven de palen die in de grond geslagen waren uitsparingen gemaakt waarin jukken geplaatst konden worden. Deze jukken waren niet meer aanwezig. De buitenste jukken (dus de palen aan de noord- en oostzijde van de constructie) hebben mogelijk schuin naar binnen gestaan als schoren, om de zijwaartse druk tegen te gaan. Haaks op de jukken moeten weer balken hebben gelegen waarop de planken van het loopgedeelte waren bevestigd. Het loopgedeelte was waarschijnlijk 3,50 meter breed. De aanwijzing hiervoor vormen de twee palen die zijn teruggevonden tussen het gebouw en de westelijke palenrij van de brugconstructie. Deze twee palen die 3,50 meter uit elkaar staan, moeten de verbinding tussen de brug en het gebouw hebben ondersteund. Beide palen hadden een wigvormige schoen van ijzer aan de

Detail van de westelijke palenrij van de houten brug: paal met slof

Een reconstructie van de brug

onderzijde als versteviging van de punt. Aan de oostzijde van de brugconstructie bevond zich waarschijnlijk een gedeelte dat omhoog kon worden gehaald ten tijde van gevaar. Wanneer dit deel omlaag lag, vormde de bakstenen pijler mogelijk de ondersteuning.

Zowel de eikenhouten palen van de brugconstructie als die van de aanbouw aan de westzijde konden worden gedateerd door middel van een jaarring-onderzoek (dendrochronologie). De bomen waaruit de palen zijn vervaardigd moeten in het voorjaar van 1347 zijn gekapt. Aangenomen mag worden dat niet al te lang na het kappen van de bomen is begonnen met de verwerking ervan. Het was opvallend dat de jaarringen van het hout breed en onregelmatig waren, hetgeen kan wijzen op lokaal gegroeid hout.

Steengoed kannen en de bodem van een grijsbakkende voorraadpot afkomstig uit de gracht

De vondsten

Tijdens het veldwerk zijn vooral vondsten in de vuling van de gracht aangetroffen. Een concentratie vondsten bevond zich in de omgeving van de houten brug. Vondsten zoals aardewerk en bot kunnen informatie verschaffen over de bewoners van het gebouw.

Het is opvallend dat het aardewerk voor het grootste deel (95%) bestond uit scherven afkomstig van geïmporteerde kannen. Enkele kannen konden vrijwel geheel worden gereconstrueerd. De kannen zijn vervaardigd in zogenaamd steengoed dat op een zeer hoge temperatuur is gebakken waardoor het niet poreus is. Vooral drinkgerei, waartoe de kannen behoren, werd in steengoed vervaardigd. Ze zijn afkomstig uit het Duitse Rijnland, met name uit de plaats Siegburg. De overige aardewerkscherven zijn afkomstig van potten die vervaardigd zijn uit grijsbakkende klei. Dergelijke potten werden meestal lokaal of regionaal gemaakt. De scherven van dit materiaal lijken afkomstig te zijn van voorraadpotten en kookpotten. Het aardewerk is te dateren rond het midden van de 14de eeuw (circa 1350). Bij de staanders van de brug is een grote hoeveelheid ijzeren voorwerpen gevonden. Een groot deel bleek hang- en sluitwerk te zijn, afkomstig van minstens twee deuren. De deuren zijn vermoedelijk na de brand en de sloop van het gebouw in de gracht gegooid. Het hout is vergaan, maar het ijzer is bewaard gebleven. Onder de voorwerpen bevonden zich onder andere grendels, nagels in verschillende maten, scharnieren, een scharnierpin, een klink, een

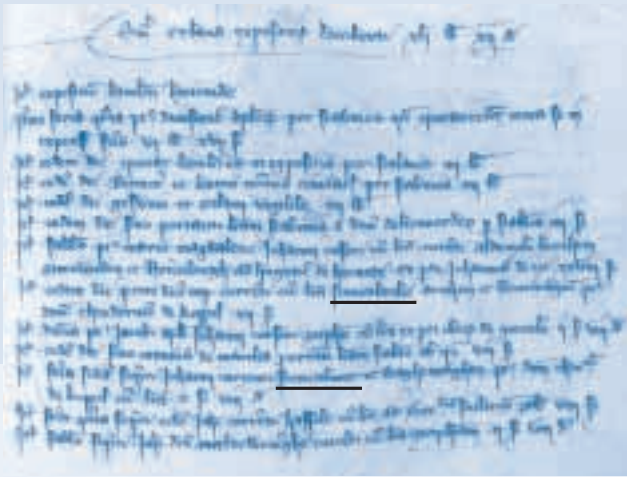
Slot en sleutel, vermoedelijk afkomstig van de poortdeur

slotplaat en een bijzonder slot met sleutel.

In de gracht zijn tevens enkele dierlijke botten gevonden. Voor een deel waren deze afkomstig van runderen en voor een deel van edelherten. Deze laatste diersoort is opvallend, omdat over het algemeen vlees van het edelhert was voorbehouden aan welgestelden.

De betekenis van het omgrachte gebouw

Wanneer de gegevens in het kort op een rij worden gezet, kan het volgende beeld wordt geschetst. Op de locatie van de opgraving heeft een rechthoekig omgracht gebouw gestaan. De bouw van het complex vond plaats rond 1350, mogelijk in 1347. Het gebouw lag op de rand van een dekzandrug, een relatief hoger gelegen terrein in het landschap. Enkele tientallen meters richting het noorden en noordoosten lag het lager gelegen, drassige broekland. Het gebouw was opgetrokken uit baksteen en had een leien dak, hetgeen kostbaar bouw materiaal was voor die tijd. Aan de zuidzijde had het vermoedelijk een puntgevel en aan de noordzijde een wolfseind. Gezien het gebruikte bouw materiaal, de omgrachting en mogelijk ook de aanwezigheid van botmateriaal van edelhert kan worden geconclu-

De cameraarsrekening uit 1357

deerd dat het om een complex gaat van een welgestelde eigenaar. De vele brandsporen wijzen er op dat het gebouw door brand is verwoest. Wanneer naar de datering van de vondsten wordt gekeken, lijkt het complex slechts kort te hebben bestaan. Rond 1400 moet het al zijn verdwenen. De vraag is natuurlijk wat de functie van het gebouw is geweest en wie de eigenaar.

Bij een omgracht gebouw wordt vaak al gauw gedacht aan een kasteel met een verdedigende functie. Het lijkt hier echter niet om een kasteel te gaan. Voor een dergelijke functie lijken de funderingen te smal voor een stevige opbouw bovengronds die een zware aanval kon weerstaan. Meestal wordt er vanuit gegaan dat in deze periode de funderingen van een kasteel minimaal één meter breed moeten zijn geweest en in dit geval zijn ze net iets smaller. Verder lijkt een houten aanbouw aan de buitenzijde van een kasteel niet vanzelfsprekend, omdat deze het eerst zou sneuvelen bij een aanval of belegering. Bovendien is de gracht rondom het gebouw waarschijnlijk te smal geweest om een langdurige aanval te kunnen doorstaan.

De vraag is wat de functie van het gebouw dan wel is geweest. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zijn verschillende historische geschriften die er nog zijn voor dit gebied en voor die periode bestudeerd. In de zogenaamde cameraarsrekeningen (stadsrekeningen waarin de in- en uitgaven van de stad staan vermeld) van de stad Deventer wordt in het jaar 1357 melding gemaakt van “Sconenbroke”, hoogst waarschijnlijk dezelfde naam als Schoonbroek. Een huis met deze naam stond ongeveer 500 meter ten zuiden van de opgravinglocatie en werd in 1977 gesloopt. Dit huis was vermoedelijk niet ouder dan de 16de eeuw en kan daarom geen relatie hebben met de vermelding van 1356. Het is echter verleidelijk om de naam “Sconenbroke” uit de historische bron in verband te brengen met het iets

meer noordelijk gelegen omgrachte gebouw en daarbij te veronderstellen dat de oude naam “Sconenbroke” lange tijd na de brand in de omgeving is blijven voortbestaan. Het is zelfs mogelijk dat het oude Schoonbroek nog aanwezig was als ruïne op het moment dat het jonge Schoonbroek werd gebouwd.

Uit historische geschriften blijkt ook dat het Carthuizer klooster Monnikhuizen te Arnhem een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontginningen in het gebied ten noordoosten van Apeldoorn. Op 24 juli 1342 schonk de Gelderse hertog Reinoud II naast een bedrag van 500 kleinpenningen drie van zijn vier hoeven in Nijbroek. Vanaf dat moment lijkt Nijbroek het centrum te zijn geweest van waaruit de ontginningen werden geleid. In dezelfde periode zal in Nijbroek het omgrachte complex, waarvan nog altijd de gracht met daarbinnen een verhoogd terrein resten, zijn aangelegd. Dit complex wordt gezien als een spieker, een opslagplaats voor graan of een tiendschuur. Een deel van dit complex was bestemd voor opslag van de geïnde tienden (in de vorm van graan) en een deel voor bewoning. De meier (“bedrijfsleider”) van het klooster Monnikhuizen moet hier hebben gewoond en de plannen hebben uitgewerkt voor de ontginningen van het gebied.

Het is voorstelbaar dat “Sconenbroke” een vergelijkbaar complex is geweest, wellicht een dependance van Nijbroek, van waaruit het meer zuidelijk gelegen broekland werd ontgonnen. Het opgeslagen kostbare graan lag relatief veilig in de omgrachte tiendschuur en ook de bewoners konden (weliswaar voor niet al te lange tijd) een goed onderkomen vinden in het gebouw.

Colofon

Uitgave:
Gemeente Apeldoorn Dienst Strategie & Communicatie i.o.v. Dienst Ruimtelijke Ordening & Wonen, afdeling Bouwtoezicht en Monumenten.

Tekst:
Samengesteld door J. Dijkstra uit de opgravingverslagen geschreven door H. Ummels, ROB en RING (jaarringonderzoek)

Fotografie:
ROB (hout- en muurwerk in het veld)
Christa Balk, Historisch Museum Apeldoorn (slot met sleutel en kannen)
M. Binnendijk (cameraarsrekening 1357, met dank aan het Gemeentearchief Deventer)

Opmaak: Update Design, Apeldoorn
Druk: Felua-Groep, Apeldoorn

Oplage: 2000 / juli 2001